

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Юридична психологія»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

081 «Право» (правозастосування)

Тема 5 Особистість і структура її психологічних властивостей

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
Бондаренко Л.О.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О. М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А. А.

План лекції

1. Психологія особистості і діяльності;
  - 1.1. Особистісний підхід в психології;
  - 1.2. Поняття і структура діяльності;
  - 1.3. Емоційно-вольові процеси і стани. Пам'ять;
  - 1.4. Поведінка людини в конфліктних ситуаціях;
  - 1.5. Особистість і структура її психічних властивостей.
2. Поняття темпераменту.
3. Поняття і структура характеру.
4. Поняття здібностей та закономірності формування.

Рекомендована література:

Основна

1. Берестенко О.Г. Культура професійного спілкування : навч.-метод. посібник. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. 299 с.
2. Варій М.Й. Психологія особистості : навч. посібник. Київ : Центр учб.літ., 2018. 591 с.
3. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія підручник. Харків: «Право», 2019. 240 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Konovalova_Violetta/Yurydychna_psykholohiia.pdf?PHPSESSID=nj6ug6ammcd6ue7dv5mqs5apt5.
4. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.
5. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посібник / О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець, Ю.В. Александров та ін. ; за заг. Ред. В.В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с.

Додаткова

6. Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями : навчальний посібник / заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсеєва. 3-є вид., доопр. та доп. Київ : КНТ, 2010. 152 с.
7. Бочелюк В.Й. Юридична психологія : навч. посібник. Київ : Центр учб. літ., 2017. 335 с.
8. Кудерміна О. І. Психологія особи як суб'єкта правоохоронної діяльності : монографія. Чернівці : Наші книги, 2013. 415 с.
9. Юридична психологія : підручник / за заг. Редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
10. Юридична психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.Є. Самойлов, М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, С.М. Миронець, Г.М. Ржеський. – К. : Київ. нац. торг.- екон. ун-т, 2015. 432 с

Текст лекції

1. Психологія особистості і діяльності.

1.1. Особистісний підхід в психології.

Психологія аналізує людину як цілісність психологічних процесів, властивостей і відносин: темпераменту, характеру, здібностей, вольових властивостей тощо, тобто психологія шукає стабільні характеристики психіки, які забезпечують незмінність людської природи.

В системі «людина-право» в першу чергу реалізуються особистісні аспекти людини як суспільної істоти, включеного в соціальні відносини, як носія свідомості, і зокрема - правосвідомості. Нерідко уживання формулювання "людська особистість" некоректно. Хоча слова "людина" і "особистість" - не синоніми і людина може не бути особистістю (новонароджений), особистість - це завжди людина, і особистістю не володіє ніхто, крім людини.

Структурний підхід дозволяє розібратися в безлічі властивостей і особливостей людини, не тільки «розклавши їх по полицях», а й розкривши зв'язки і взаємини між ними.

Перша категорія психічних явищ - психічні процеси (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення і т. д.), які визначаються відносною короткочасністю їх протікання. Жоден психічний процес не може, залишаючись самим собою, протікати більш-менш довго. (Психічні явища або душевні прояви — основний предмет в наукових дослідженнях психіки, сама психіка визначається як система суб'єктивних явищ).

Друга категорія - психічні стани: бадьорість, втома, активність, пасивність, дратівливість, настрій і т. д. Вони довщі, ніж психічні процеси. Досить довгий час на них звертали увагу тільки патопсихологи; заслуга ж початку їх різнобічного вивчення належить головним чином Н. Д. Левітові.

Третя категорія психічних явищ - психічні властивості особистості. Вони найбільш стійкі, хоча, звичайно, здатні змінюватися. Змінюються вони внаслідок біологічного розвитку людини протягом усього життя, іноді в результаті захворювання, але більше всього - під впливом соціальних умов, і перш за все правосвідомості, виховання і самовиховання.

Ці категорії: психічні процеси, стани і властивості - називають частнопсихологічними, вони об'єднані в загально психологічну категорію процесів, властивостей або психічних явищ.

У психологічній науці міцно утвердилася положення про те, що будь-яка реакція людини, весь лад його внутрішнього життя залежать від тих особливостей особистості, які сформувалися у нього в процесі його соціального досвіду, - від його потреб і мотивів, інтересів і установок, тобто системи відносин до дійсності.

Для реалізації особистісного підходу необхідно дослідження кожної окремої властивості в структурі особистості. Уявлення про особистість як про цілісну структуру вимагає при вивченні процесу формування особистості акцентувати увагу на тому, що створює цю цілісність. Визначає ж цілісну структуру особистості насамперед її спрямованість. В основі спрямованості

особистості лежить виникаюча в процесі життя і виховання людини стійко домінуюча система мотивів, в якій основні мотиви підпорядковують собі всі інші. **Однак найбільш глибокою є характеристика спрямованості з точки зору ставлення людини до суспільства, до самого себе, до трудової діяльності (професійна спрямованість).**

Необхідність оцінки різних психічних процесів, властивостей або станів саме з позицій права породжує цілий ряд питань, не властивих ніякої іншої галузі психології, крім юридичної, і, отже, з яких складається її специфічний зміст, (наприклад, питання про «**здібності повністю усвідомлювати значення своїх дій**», питання про те, чи могли її ті чи інші особливості характеру і особистості сприяти вчиненню протиправних дій та інш.).

Вивчаючи особу в будь-якому її аспекті, не можна довільно відсікати досліджуване явище (процес, властивість, якість) від особистості в цілому, від її спрямованості, системи її відносин до дійсності. Іншими словами, в процесі психологічного дослідження особистості, зокрема в дослідженні процесу формування у неї професійно важливих психічних якостей, необхідно мати на увазі, яку саме функцію досліджуване психічне явище виконує в складній системі взаємодії людини з навколишньою дійсністю, процесі його професійної діяльності.

Будь-яка якість людини (наприклад, організованість, дисциплінованість) не може існувати поза контактом з його особистістю, поза системою мотивів його поведінки, його відносин до дійсності, його переживань, переконань і т.д. Якість буде міняти свій зміст і побудову в залежності від тих цілей і завдань, які ставить собі особистість, від її поглядів і переконань, а також від зв'язку даної якості з іншими властивостями суб'єкта.

Для того щоб зрозуміти дійсну психологічну природу тієї чи іншої властивості, в тому числі і професійно значущої, тобто визначити, яку функцію вона виконає в процесі діяльності, необхідно розглядати цю властивість в особистісному аспекті - з точки зору мотивів і цілей цієї діяльності. Уявлення про цілісну структуру особистості, про залежність психічних процесів, властивостей і якостей особистості від її потреб, прагнень, установок, про те, що психічні процеси і властивості є функціями особистості, засобами досягнення поставленої мети, цілком узгоджується з широко відомим в сучасній психологічній науці становищем про взаємну компенсації психічних властивостей і функцій людини.

При вивченні психологічних аспектів злочинної поведінки актуально дослідження особистості в різних конфліктних ситуаціях, в яких своєрідно проявляються її інтереси і мотиви цієї поведінки. Правопорушник виявляє зацікавленість у злочинному діянні, в його діях ми спостерігаємо суперечності між соціальними вимогами і реальною поведінкою індивідуума.

1.2. Поняття і структура діяльності.

У психології широко використовується діяльнісний підхід у вивченні психіки людини. Теорія діяльності або діяльнісний підхід - школа радянської психології, заснована О.М. Леонтьєвим і С.Л. Рубінштейном у 1920-1930 р.р. на

культурно-історичному підході Л.С. Виготського. Провідною методологічною базою для дослідження психіки у вітчизняній науці виступає теорія діяльності. Теорія діяльності - система методологічних і теоретичних принципів вивчення психічних феноменів.

Базова теза теорії формулюється таким чином: **не свідомість визначає діяльність, а діяльність визначає свідомість**. На основі цього положення в 30-х роках Рубінштейн формує основний принцип: **"єдність свідомості і діяльності"**. **Психіка і свідомість, формуючись у діяльності, в діяльності і виявляються..** Діяльність - це сукупність дій, спрямованих на досягнення цілей (по Рубінштейну).

Діяльнісний підхід розглядається як принцип вивчення психіки і як окрема теорія. **В юриспруденції досліджується правомірна і протиправна діяльність**, аналізуються різні види діяльності (слідча, судова, оперативно-розшукова або злочинна діяльність, діяльність злочинних груп тощо). **Діяльність** - це форма активного ставлення до дійсності, у перебігу якої людина впливає на навколишній світ (інших людей, речі і природу).

Діяльність - це активність, регульована свідомістю людини і спрямована на пізнання зовнішнього світу. Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, в передбаченні результатів, регуляції дій, у прагненні до вдосконалення. В психології розрізняють слідуючи основні види діяльності: **трудову, навчальну, ігрову (гру)**. Жодний тип діяльності не реалізується у чистому вигляді. Наприклад, праця — це і пізнання, і оцінка, і спілкування. Діяльність не є сукупністю рефлексорних реакцій на зовнішній стимул, так як регулюється свідомістю.

Діяльність — це специфічний спосіб ставлення людини до світу. Вона поєднує біологічну, соціальну та духовно-культурну сутність людини. Діяльність — це активна взаємодія людини з навколишнім середовищем, завдяки чому вона досягає свідомо поставленої мети, яка виникла внаслідок прояву у неї певної потреби.

Життя людини — це постійна динаміка різних видів її діяльності. **Діяльність людини характеризується цілеспрямованістю, плановістю і систематичністю**. У своїй діяльності людина керується свідомо поставленими цілями. Діяльністю керує усвідомлена мета як регулятор активності. Діяльність людини має предметний і духовний характер. Діяльність є предметною, тому що її результатом є матеріальні предмети. У цих предметах людина втілює своє розуміння світу, свій розум, властивості, інтереси, потреби почуття. Види діяльності забезпечують існування людини та її формування як особистості. Людина, здійснюючи діяльність, досягає мети за допомогою свідомо організованих засобів і способів дій. *Діяльність має плановий характер*. Будь-яка діяльність є системою дій, що знаходяться у чіткому порядку, є взаємозалежними. Діяльність людини соціально зумовлена, пов'язана з розвитком суспільства.

Структура діяльності — мотиви, цілі, дії, засоби діяльності.

Мотиви — близькі, далекі; особистісні, суспільні.

Цілі – близькі, далекі; особистісні, суспільні.

Дії – зовнішні, предметні, внутрішні, розумові.

Засоби діяльності – вміння, навички.

Мета – це те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти в своїй діяльності. Без мети не може бути свідомої діяльності.

Мотив – це внутрішній рушій, що спонукає людину до діяльності.

За своєю структурою діяльність складається з окремих дій, а дії - з окремих робочих операцій. Причому **дія в психології розглядається як одиниця діяльності. Операція**— це спосіб виконання дії, зумовлений ситуацією.

Є дві стадії володіння робочими операціями. У психологічній літературі їх називають **уміннями і навичками**. **Уміння** – це дія, основою якої є практичне застосування одержаних знань. Уміння формуються шляхом вправ. Особливістю уміння є те, що окремі операції ще можуть бути не цілком досконалими (тривалими, містити певні недоліки тощо).

Більш високим ступенем оволодіння робочими операціями є навички. **Навичка** – це дія, яка має високий ступінь освоєння і сформована шляхом повторення до досконалості. **Навичка – це автоматизовані компоненти дій.**

1.3. Емоційно-вольові процеси і стани. Пам'ять.

Воля — психічна функція, яка полягає в здатності індивіда до свідомого управління своєю психікою і вчинками в процесі прийняття рішень для досягнення поставлених цілей. **Воля є важливим компонентом психіки людини**— це здатність здійснювати свідомі (умисні) дії, регулювати діяльність і керувати своєю поведінкою. Це важливий компонент психіки людини. Позитивні якості волі, прояви її сили сприяють успішності діяльності. Вона забезпечує виконання двох функцій: спонукальної (забезпечення активності людини) і гальмівної (стримування небажаних проявів активності).

Вольові дії відрізняються від автоматичних рухів, які виконуються без участі свідомості. У традиційній психології **вольовими діями** називають дії, скеровані на досягнення свідомо поставленої мети і пов'язані з подоланням труднощів. Значна кількість дослідників вирізняють такі основні ознаки вольових дій:

- 1) свідоме подолання перешкод на шляху до досягнення мети;
- 2) конкурентні мотиви;
- 3) наявність вольового зусилля.

Вольова дія може реалізуватись в **простих і складних формах**

У простому вольовому акті спонукування до дії спрямоване на більш чи менш усвідомлену мету, може безпосередньо переходити у дію. Простий вольовий акт має дві фази:

- 1) виникнення спонукування та усвідомлення мети;
- 2) досягнення мети.

Складну вольову дію характеризує опосередкований свідомий процес: дії передують врахування її наслідків, усвідомлення мотивів, планування. Така дія

потребує значного напруження сил, терпіння, наполегливості, вміння організувати себе на виконання дії.

У складній вольовій дії вчені (Г.С. Костюк, А.В. Петровський, О.В. Скрипченко) **виділяють чотири фази:**

- 1) виникнення спонукання та попередня постановка мети;
- 2) стадія обмірковування та боротьба мотивів;
- 3) прийняття рішення;
- 4) виконання.

1. Перша, початкова фаза вольового акту полягає в попередній постановці мети. Необхідною передумовою постановки мети є виникнення певного мотиву, спонукання і пов'язаного з ним прагнення. Залежно від характеру його усвідомлення прагнення може виражатися в формі **потягу, бажання і хотіння**.

Потяги – це мотиви поведінки, що мають недиференційовану, мало усвідомлювану, безпредметну потребу. (В цей момент людина може відчувати лише невиразне поривання до чогось, тільки усвідомлення що їй чого бракує, але не знає що конкретно їй потрібно, який конкретний предмет може задовольнити її прагнення).

Доки людина перебуває лише під владою потягів – **у неї нема волі**. І тільки коли виникає усвідомлений зв'язок між потягом і предметом, який здатний задовольнити потребу, потяг "опредметнюється" і переходить у бажання. Таке "опредметнювання" і є передумовою вольового акту. Предмети стають об'єктами бажань.

Бажання – це мотиви поведінки, що характеризуються достатньою усвідомленістю потреб. Бажання є опредметненим цілеспрямованим прагненням. Тобто виникає залежність між предметом і бажанням. Зародження бажань завжди означає виникнення і постановку мети.

Проте не всяке бажання веде до практичних дій, спрямованих на досягнення усвідомлюваної мети. (Бажання може обмежитись лише уявленням про мету і її досягнення, як це буває у нереалістичних мріях: коли виникають відповідні образи і мрії, пов'язані з метою, але відсутні конкретні заходи до її реалізації) – таке прагнення називають недійовим бажанням.

Бажання переходить у справді вольовий акт, коли до усвідомленої мети приєднуються установки на її реалізацію, спрямованість на оволодіння певними засобами її досягнення, тобто коли виникає хотіння.

Хотіння – усвідомлюваний мотив, цілеспрямоване прагнення діяти певним чином, долати зовнішні і внутрішні труднощі заради поставленої мети. Хотіння є прагненням що переходить у дію. Причинами хотіння – є предмети, які їх викликають. (Так, кожна людина має певні бажання, але по-справжньому хоче досягти мети та людина, яка обмірковує свої дії і починає діяти, долаючи різні труднощі. – Так, майже кожен студент бажає отримувати гарні оцінки, проте по справжньому хоче лише той, який вчиться).

2. В таких випадках відбувається вибір мети або вибір засобів її досягнення, що є змістом другої фази вольового акту. При виборі мети або засобів дії виникає потреба в обговоренні їх прийнятності, яке передбачає зважування

різних доводів за і проти висунутих цілей чи засобів їх досягнення, вимагає оцінки суперечливих бажань, аналізування обставин, розмірковування, напруженої роботи мислення.

Вибір прийнятої мети часто характеризується яскраво виявленою боротьбою мотивів. Ця боротьба відбиває наявність у людини внутрішніх перешкод, суперечливих спонукань, бажань, прагнень, які стикаються, вступають у конфлікт між собою.

3. Обговорення і боротьба мотивів закінчується прийняттям рішення, що означає остаточну постановку свідомої мети. Але й після цього не завжди відбувається безпосередній перехід до виконання намічених дій.

4. При переході до виконання часто перевіряється і сама прийнятність мети, а інколи також ступінь її привабливості. В складному вольовому акті людина зустрічається з труднощами не тільки в зв'язку з прийняттям рішення, але і в процесі його виконання.

Вольова дія завершується прийняттям рішення і його виконанням. У цьому плані важливе значення має виокремлення видів рішень: 1) звичні рішення— характерні для простих вольових актів (майже невіддільні від конкретних бажань), «боротьба» мотивів зведена до мінімуму чи взагалі відсутня; 2) рішення без достатньої підстави— з метою вийти зі стану нерішучості, приймаються в екстремальних ситуаціях; 3) усвідомлені рішення— приймаються і виконуються з обмірковуванням і аналізом усіх обставин, усіх «за» і «проти», із розумінням сутності здійснюваних дій.

Емоції – реакція людини і тварин на вплив внутрішніх і зовнішніх подразників, що мають яскраво виражене суб'єктивне забарвлення.

Почуття - відбиття у свідомості людини його відносин до дійсності, що виникає при задоволенні або незадоволенні вищих потреб. Залежно від предметної сфери, до якої вони відносяться, почуття підрозділяються на моральні, естетичні й інтелектуальні.

Емоції (від лат. emovere— хвилювати, збуджувати) — це переживання людиною свого особистого ставлення до дійсності, його реакції на вплив внутрішніх і зовнішніх подразників. Емоційне переживання – це суб'єктивне відображення об'єктивної реальності. Виникнення емоцій пов'язане із задоволенням чи незадоволенням потреб людини. Ті або інші явища можуть викликати почуття задоволення чи невдоволення, можуть порадувати чи засмучити, подобатися чи не подобатися. Слід зазначити, що емоції істотно впливають на діяльність людини.

Емоції необхідні для виживання й благополуччя людини. Не менш важлива й наша здатність співпереживати чужим емоціям, здатність до **емпатії** (емпатія - процес співпереживання, включення в емоційний стан іншої людини, здатність зрозуміти переживання іншого). Емоційні переживання носять неоднозначний характер. Той самий об'єкт може викликати неузгоджені, суперечливі емоційні відносини. Це явище одержало назву амбивалентність (подвійність) почуттів (можна поважати когось за працездатність і одночасно засуджувати за запальність).

Амбівалентність — одночасне переживання протилежних емоцій і почуттів.

Емоційні стани, що виникли в процесі діяльності, можуть підвищувати або знижувати життєдіяльність людини. Перші називаються **стенічними**, другі - **астенічними**.

Стенічні почуття (емоції) — переживання особистості, що підвищують активність.

Астенічні почуття (емоції) - переживання особистості, що знижують активність.

Головна відмінність емоцій і почуттів полягає в тому, що емоції, як правило, носять характер орієнтовної реакції, тобто несуть первинну інформацію про недолік або надлишок чого-небудь, тому вони часто бувають невизначеними або недостатньо усвідомлюваними. Іншою відмінністю емоцій і почуттів є те, що емоції в більшій мері пов'язані з біологічними потребами, а почуття - із соціальними.

Емоції — це дуже складні психічні явища. До найбільш значимих емоцій прийнято відносити наступні типи емоційних переживань: **афекти; властиво емоції; почуття; настрої; емоційний стрес**.

Афект - психологічний стан, в основі якого лежить сильне, бурхливе й відносно короткочасне емоційне переживання. Прикладами афекту можуть служити сильний гнів, лють, жах, бурхлива радість, глибоке горе, розпач.

Під **настроєм** розуміють загальний емоційний стан, що офарблює протягом тривалого часу всю поведінку людини.

Почуття— переживання, що характеризуються відносною стійкістю і виділяють ті чи інші явища, що мають стабільну мотиваційну значущість. Характерні риси: а) виразність і визначеність переживання; б) обмежена тривалість (почуття тривають не так довго, як настрої; їхня тривалість обмежена часом дії причини); в) усвідомлений характер; г) предметність (зв'язок переживання з конкретними діями, обставинами). Почуття не мають дифузійного характеру.

Почуття у свою чергу можуть бути поділені на нижчі (пов'язані переважно з біологічними процесами, задоволенням чи незадоволенням природних потреб людини) і вищі (виникають у зв'язку з задоволенням чи незадоволенням суспільних потреб).

Існують три види вищих почуттів:

- 1) моральні (відображається ставлення індивідуума до вимог моралі): почуття обов'язку, дружби, людської гідності тощо;
- 2) інтелектуальні (пов'язані з пізнавальною сферою діяльності людини): почуття здогадки, упевненості, сумніву, подиву тощо;
- 3) естетичні(викликані красою чи потворністю явищ або об'єктів, що сприймаються).

Емоції і почуття виконують наступні функції.

Сигнальна (комунікативна) функція виражається в тому, що емоції і почуття супроводжуються виразними рухами.

Регулятивна функція виражається в тому, що стійкі переживання спрямовують нашу поведінку, підтримують його, змушують долати зустрічаються на шляху перешкоди.

Відбиваюча (оціночна) функція виражається в узагальненій оцінці явищ і подій.

Спонукальна (стимулююча) функція. Почуття як би визначають напрямок пошуку, здатному забезпечити вирішення завдання.

Підкріплювальна функція виражається в тому, що значущі події, що викликають сильну емоційну реакцію, швидко і надовго вкарбовуються в пам'яті.

Перемикальна функція виявляється при конкуренції мотивів, у результаті якої визначається домінуюча потреба (боротьба між страхом і почуттям боргу).

Пристосувальна функція. Емоції виникають як засіб, за допомогою якого живі істоти встановлюють значимість тих або інших умов з метою задоволення актуальних для них потреб. Завдяки вчасно виниклого почуття організм має можливість ефективно пристосуватися до навколишніх умов.

Емоційні стани відображають об'єктивну реальність у процесі взаємодії особистості і суспільства. **Вчинення злочинів** відрізняється екстремальністю ситуацій, що викликають різні емоційні відображення в особистості залежно від її місця в механізмі злочинної події: особа, яка вчиняє злочин (злочинець), жертва злочину (потерпілий) чи очевидець (свідок) того, що відбулося. Виникнення емоційних (психічних) станів у процесі злочинної події зумовлюється низкою чинників: видом злочину, його тривалістю, способом вчинення злочину, індивідуально-психологічними особливостями учасників, що передують злочинній поведінці, та ін.

Злочинна подія є тим впливом, що викликає різні емоційні реакції.

Найчастіше такі реакції пов'язані з емоційною(психічною) напруженістю або стресом. У певних інтерпретаціях ці категорії використовуються як синоніми. Напруженість розглядається як психічний стан, обумовлений передбаченням несприятливого для суб'єкта розвитку події. **Стрес** (від англ. stress — тиск, напруга) — термін, який використовується для позначення станів людини, що виникають у відповідь на різноманітні екстремальні впливи(стресори). **Стрес виникає** при небезпеці, фізичних чи розумових перевантаженнях, у разі необхідності приймати відповідальні рішення. Вперше поняття «стрес» визначено 4 липня 1936 р., коли була опублікована стаття Г. Сельє «Синдром, викликаний різними ушкоджуючими впливами». **Стрес (від англ. stress — тиск, напруження) — неспецифічна відповідь організму на будь-яку зміну умов, які потребують пристосування.** У цьому стані людина робить помилки у розподілі й переключенні уваги; порушується перебіг процесів, спостерігаються порушення координації рухів, неадекватні емоційні реакції, дезорганізація і гальмування всієї діяльності. У психології розрізняють фізіологічні та психологічні стресори. До фізіологічних стресорів відносять фізичне перевантаження, стимули болю, дію високої(чи низької) температури тощо. До психологічних стресорів включають

наявність небезпеки, погроз, образ та ін. **Очевидець** (свідок) чи жертва тяжкого злочину перебуває в стані стресу(напруження). Його стан характеризується тим, що всі процеси нібито «пригальмовані»: людина погано розуміє, чує, неадекватно сприймає свої рухи тощо. Рівень напруження в тих або інших людей може бути різним. У стані стресу перебуває й особа, яка вчиняє злочин, і це пов'язано з небезпеками, погрозами, ризиками.

У психології розрізняють емоційний стан – розгубленість, чи фрустрацію. **Фрустрація** (від лат. frustratio— обман, розлад, руйнування планів) — *психічний стан людини, який викликається об'єктивно непереборними(або суб'єктивно так сприйнятими) труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети або до розв'язання проблеми, переживання невдачі.* Фрустрацію можна розглядати як одну з форм психологічного стресу. Розрізняють: фрустратор – причину, яка викликає стан фрустрації, фрустраційну ситуацію та фрустраційну реакцію.

Фрустрація— це психічний стан, який виражається в характерних рисах переживань та поведінки і викликається об'єктивно нездоланими(або такими, що суб'єктивно сприймаються як нездоланні) труднощами, які виникають на шляху до досягнення мети чи до вирішення задачі

Фрустрація супроводжується в основному негативними емоціями: гнівом, роздратуванням, почуттям вини, безвихідності. Рівень фрустрації залежить від інтенсивності фрустратора, індивідуальних особливостей особистості.

Виникнення стану фрустрації в багатьох випадках характерне для посткримінального періоду, коли після вчиненого злочину людина (злочинець чи жертва) не бачить виходу із ситуації, що виникла. У деяких випадках такі особи схильні до суїцидальної поведінки(самогубства).

Екстремальні ситуації породжують страх у людини. У психології страх визначають як емоцію, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню людини. Цей стан варіює в досить широкому діапазоні відтінків (побоювання, страх, переляк, жах та ін.). У психологічній літературі розрізняють три форми страху (В. Л. Васильєв): стенична форма (паніка, погано чи зовсім не контрольована свідомістю); астенична форма, що протікає короткочасно і виявляється в заціпенінні, тремтінні, недоцільних учинках; стеничне збудження – поведінка, що регулюється свідомістю і спрямована на подолання небезпеки і страху.

У патологічних випадках йдеться про фобії(нездоланний нав'язливий страх перед певним предметом чи явищем). З. Фрейд розглядав дві групи фобій: 1) «життєві страхи» (страх смерті, інфекції тощо); 2) спеціальні фобії (страх відкритих просторів, певних тварин, комах тощо). На його думку, причиною фобії, як і будь-якого симптому, є несвідомий конфлікт душевних прагнень.

Страх може сприяти гіперболізації того, що сприймається(перебільшенню). Зокрема, якщо нападників при вчиненні злочину було четверо, особа, яка перебуває в стані страху, може вказувати, що їх було шість чи сім. Якщо

нападала одна особа, то людина в стані страху може говорити про косий сажень плечей, високий зріст, зле і страшне обличчя злочинця тощо.

Кожна людина на протязі дня може перебувати в різних ситуаціях, деякі з них ми називаємо критичними.

Критична життєва ситуація - це емоційно пережиті життєві обставини, які в сприйнятті людини представляють складну психологічну проблему, труднощі, що вимагають свого вирішення або подолання. Для подолання негативного впливу на людину у людини існує так називаємий «психологічний захист».

Психологічний захист розглядається як спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, спрямована на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням внутрішнього конфлікту.

Ф.Б. Березін виділив 4 типи захисту:

- ті, що перешкоджають усвідомленню факторів, що викликають тривогу, або самої тривоги (заперечення, витіснення);
- що дозволяють фіксувати тривогу на певних стимулах;
- що знижують рівень спонукань (знецінення вихідних потреб);
- що усувають тривогу або модифікують її інтерпретацію за рахунок формування стійких концепцій.

Р.М. Грановська ділить всі стратегії виходу з напруженої ситуації на три групи: змінити або ліквідувати проблему; зменшити її інтенсивність за рахунок зміщення своєї точки зору на неї; полегшити її вплив за допомогою включення ряду способів.

Пам'ять – процес запам'ятовування, збереження і подальшого відтворення інформації. Визначаються тим, яке місце займає вона в діяльності суб'єкта, яка її значимість, що він робить з цією інформацією. Найбільш продуктивно запам'ятовується матеріал, пов'язаний з метою діяльності, з її основним змістом. У цих випадках навіть мимовільне запам'ятовування може бути більш продуктивно, ніж довільне. Слід особливо сказати **про вплив емоцій** на процес запам'ятовування.

Свідок, потерпілий, підозрюваний і обвинувачений можуть краще запам'ятовувати в одних випадках приємне, в інших - неприємне, в залежності від того, що їм в даному випадку важливіше, що для них більш значуще. Експерименти, проведені П. І. Зінченко, показали: «Як неприємні, так і приємні події можуть у багатьох випадках втратити для людини своє актуальне значення і бути забутими через найрізноманітніші терміни.

Слідчому необхідно враховувати індивідуальні характерологічні особливості свідка, потерпілого, підозрюваного і обвинуваченого: при інших рівних умовах одні люди схильні до запам'ятовування приємного, інші - неприємного, в залежності від складу особистості - більш оптимістичного або песимістичного.

Сприйняття і запам'ятовування події злочину потерпілим і обвинуваченим має свої особливості. Не завжди вірно наше уявлення про те, що сила і яскравість подразника забезпечують в звичайних умовах сприйняття чіткість

і міцність фіксації. Надмірно сильні враження не тільки підкріплюють, але в певних ситуаціях послаблюють або повністю заглушають те, що відображене.

На запам'ятовування матеріалу, сприйнятого свідком, потерпілим, обвинуваченим, зазвичай впливає їх подальша діяльність. Враження можуть забуватися повністю або частково.

Спогад і пригадування є процесами, ізольованими один від одного. Між ними існує двостороння взаємний зв'язок. Пригадування є, з одного боку, передумовою відтворення, а з іншого - воно виявляється його результатом. Пригадування відбувається в процесі відтворення, в ході розповіді свідка, потерпілого, підозрюваного і обвинуваченого на допиті. Звідси важливий тактичний висновок: **не слід без крайньої потреби переривати вільне розповідь допитуваного**. Поставлене під час вільної розповіді питання часто розсіює увагу допитуваного, порушує хід його думок, заважає пригадування фактів.

За тривалістю збереження сприйнятого розрізняють пам'ять двох видів - **короткочасну і довготривалу**, механізми яких зовсім різні. Інформація про будь-якому явищі спочатку надходить в блоки короткочасної пам'яті, звідти може перейти в блоки довгострокової пам'яті і зберігатися невизначений термін. Перехід інформації з довготривалої пам'яті в короткочасну є процес відтворення інформації.

Процес переходу інформації з короткочасної пам'яті в довгострокову називається процесом **консолідації**, тобто закріплення, після якого звичайно настає тимчасове забування сприйнятого.

Якщо ж процес консолідації завершився, то інформація утримується в пам'яті довго і ніякі дії не можуть її викоринити. Навіть охолодження організму до дуже низьких температур не призводить до забування збереженого.

Відомості про короткочасну і довгострокову пам'ять дуже значимі для слідчої роботи. Знання закономірностей їх функціонування полегшить слідчому правильний вибір тактичних дій на людину з метою правильного відтворення їм забутого.

Забування є процес, протилежний запам'ятовуванню і збереженню. Забування - явище фізіологічно цілком нормальне.

Слід зазначити, що відновлення в пам'яті будь-яких подій, тобто перехід інформації з довготривалої пам'яті в оперативну, не завжди проходить гладко. Допитуваний іноді не може згадати необхідні відомості. Чи означає це, що вони безповоротно забуті? На таке питання вчені відповідають по-різному. Одні стверджують, що нормально функціонуючий мозок утримує і зберігає весь життєвий досвід індивіда, що складність полягає лише в неможливості їх довільного відтворення. На думку інших, частина інформації не зберігається в пам'яті людини, забувається абсолютно. Не заглиблюючись в суть цієї суперечки, відзначимо лише одне важливе для нас науково доведене положення: **пам'ять зберігає більше відомостей, ніж відтворює**. З огляду на це, слідчий повинен застосувати серію прийомів активізації асоціативних

зв'язків і таким чином сприяти відновленню в пам'яті відомостей про цікавлять слідство обставин.

Люди легко і швидко забувають відомості, які вони в повсякденному житті не використовують, що не освіжають в пам'яті, рідко відтворюють. Але спостерігаються випадки, коли і багаторазово відтворені матеріали раптом забуваються і, незважаючи на зусилля людини, що не пригадуєте ви відразу. Подібні «осічки» пам'яті не є відхиленням від норми, вони досить часто швидко проходять. В необхідних випадках слідчий може попросити допитаного свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого повідомити додатково то, що він згадає після допиту, або провести через певний час повторний допит.

При відтворенні будь-яких подій завжди має місце впізнавання. В даному випадку ми маємо на увазі не впізнавання предмета або людини при повторному сприйнятті під час слідства, а впізнавання допитуваним відтвореного їм матеріалу на допиті. Відтворення факту, явища, яке не супроводжується почуттям впізнавання, чи не буде усвідомлюватися як спогад. Від того, який ступінь впізнавання повідомляються відомостей, буде залежати і точність, правильність показаній¹. Впізнавання має ступінь вираженості - від слабого почуття знайомства з відтвореним матеріалом до повної впевненості в його точності. Слід пам'ятати, що оцінка свідком, потерпілим, підозрюваним і обвинуваченим показань не завжди може відповідати дійсності. Практиці відомі випадки, коли показання, точність яких здавалася безсумнівною, згодом виявлялися помилковими. Впізнавання іноді створює ілюзію достовірного знання, викликає помилкову впевненість в міцному запам'ятовуванні матеріалу, зовнішності людини, приводячи до сумлінної омани.

Тому в ході допиту потрібно вміти розбиратися в індивідуальних відмінностях пам'яті свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого. **Висока продуктивність професійної пам'яті.** Пояснюється це спрямованістю інтересів людини. Іноді професійна пам'ять пов'язана з тривалою тренуванням і обдарованістю (музиканти, математики, читці). Вона може залежати також від якості уваги, стану людини в момент сприйняття і т. д. Готовність пам'яті допитуваного до відтворення також буде залежати від знань, життєвого досвіду.

Друга особливість проявляється в тому, що у одних людей продуктивно закріплюється образний матеріал (особи людей, предмети, зображення, звуки, кольори і т. п.), у інших - словесний (слова, думки, числа і т. п.), у третіх - переваг в запам'ятовуванні певного матеріалу не спостерігається.

Запам'ятовуються не всі враження, отримані людиною. Асоціативні зв'язки утворюються вибірково. Переважний розвиток одного з типів пам'яті (зорової, слухової, емоційної, рухової і т. д.) пов'язано також з особливостями особистості, умовами життя, діяльності людей. Так, у філософів, юристів високо розвинена словесно-логічна пам'ять; у спортсменів, артистів балету, оперети - рухова пам'ять; у артистів драми, кіно - слухова, емоційна; у художників, архітекторів - зорова; у музикантів - слухова; у хіміків - нюхова; у дегустаторів - смакова; у сліпих - нюхова, дотикальна.

Слід сказати, що, незважаючи на таке переважання одного з видів пам'яті взагалі, у кожної людини провідне становище займає все ж словесно-логічна пам'ять.

Слідча практика знає випадки, коли свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений абсолютно впевнено «згадують» факт, якого не було в дійсності. Це явище називається обманом пам'яті або «феноменом пережитого». Таке порушення відноситься до патології, але нерідко спостерігається і у цілком здорових людей. Людині здається, що все сприймаєме зараз він колись уже бачив, чув, і це може привести до омани, до плутанини у визначенні часу, місця, факторів, явищ. Такі обмани пам'яті можуть бути, наприклад, у стомленого допитуваного.

Бувають випадки провалів пам'яті (амнезії), коли зі свідомості випадають події, що заповнюють певний (більший або менший) відрізок часу. Провали пам'яті можуть настати, зокрема, у потерпілого після отриманої травми або непритомного стану.

Чим ближче за часом допит свідка, потерпілого, підозрюваного і обвинуваченого до тієї події, яке він висвітлює, тим більша ймовірність повноти та достовірності в показаннях.

Але з цього загального правила бувають винятки. Показання, дані безпосередньо після події злочину, іноді виявляються неповними, недостатньо ясними, непослідовними.

1.4. Поведінка людини в конфліктних ситуаціях

Конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій (потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, планів тощо) у свідомості окремо взятого індивіда, в міжособистісних взаємодіях та міжособистісних стосунках індивідів чи груп людей.

Типи конфліктів:

- а) внутрішньо особистісні (інтраперсональні);
- б) міжособистісні (інтерперсональні);
- в) внутрішньо групові (інтрогрупові);
- г) міжгрупові (інтергрупові).

За причинами виникнення внутрішньо особистісні, міжособистісні, внутрішньо групові та між групові конфлікти можна класифікувати у такий спосіб:

- а) конфлікти ролей;
- б) конфлікти бажань;
- в) конфлікти норм поведінки.

Способи поведінки в конфліктній ситуації – це конкретні дії, виконувані учасниками конфлікту. Цей елемент є центральним у структурі конфлікту і відіграє такі ролі:

пізнавальну – дає інформацію (пряму чи опосередковану) про те, що турбує учасників конфлікту;

оцінну – показує значущість, важливість конфлікту для конкретних його учасників;

регулятивну – впливає на поведінку протилежної сторони в конфлікті (блокує або, навпаки, посилює її дії).

У психології відомі кілька основних способів поведінки людей у конфліктній ситуації, зміст яких визначається мірою співвідношення в поведінці конкретної людини двох таких показників: «орієнтація на задоволення власних інтересів» та «орієнтація на задоволення інтересів протилежної сторони». Різний ступінь цих показників та їх поєднання дає можливість виділити п'ять основних типів поведінки особи в конфліктній ситуації:

відхід від конфлікту;

поступливість;

боротьба;

компроміс;

співробітництво.

Зміст кожного з них досить наочно можна зобразити на спеціальному графіку (див. рис. 1), на горизонтальній осі якого розміщено показник орієнтації на задоволення в конфлікті власних інтересів, на вертикальній – протилежної сторони. Охарактеризуємо окремо кожен з п'яти типів поведінки.

Відхід від конфлікту, іншими словами, намагання його не помітити – це такий тип поведінки, коли у конфлікті мінімально враховуються як власні інтереси, так й інтереси протилежної сторони. За такого типу поведінки на проблему просто не звертають уваги, вважають, що вона зникне сама собою. Суть такої поведінки прекрасно відображають відомі приказки: «Не буди лихо, доки воно тихе», «Не чіпай, бо зламається» та ін. Відтак жодна зі сторін нічого не отримує, а результат поведінки описується формулою «поразка – поразка» (власна поразка – поразка опонента).

Причинами такої поведінки в конфлікті можуть бути такі фактори:

- усвідомлення відсутності необхідних ресурсів для отримання «перемоги» над протилежною стороною;
- якесь особливе ставлення до противника;
- намагання виграти час для «перегрупування сил» і наступної перемоги;
- індивідуально-психологічні особливості учасників конфлікту (несхильність до жорстких форм поведінки, лагідний характер, низький рівень домагань тощо).

Боротьба, іншими словами «конкуренція», – тип поведінки, за якого у конфлікті максимально враховуються і задовольняються власні інтереси і мінімально – інтереси опонента. Зміст такої поведінки можна охарактеризувати за допомогою приказок: «Сильний завжди правий», «Переможців не судять», а результат поведінки описати формулою «перемога – поразка» (власна перемога – поразка опонента).

Поступливість, іншими словами жертовність, – тип поведінки, орієнтований на мінімальне врахування в конфлікті власних інтересів і

максимальне задоволення інтересів протилежної сторони. Зміст такої поведінки відображають такі приказки: «Убий ворога своєю добротою», «Підстав щоку», «Мир за будь-яку ціну», а результат поведінки – формула «поразка – перемога» (власна поразка – перемога опонента).

Компроміс, іншими словами зговірливість, – тип поведінки, який забезпечує часткове задоволення у конфлікті як власних інтересів, так й інтересів протилежної сторони, що досягається за такої умови: «Я поступлюся тобі в чомусь, а ти мені – в іншому». Зміст такої поведінки втілений у приказках: «Краще півхліба, ніж нічого», «Поганий мир кращий за добру сварку», а її результат описується формулою «поразка – поразка» (часткова власна поразка – часткова поразка опонента), бо повністю не задовольняються інтереси жодного з опонентів.

Співробітництво – тип поведінки, який забезпечує максимальне задоволення в конфлікті як власних інтересів, так й інтересів протилежної сторони. Зміст такої поведінки описують приказки: «Одна голова добре, а дві ліпше», «Те, що добре для вас, те добре і для мене», а результат поведінки – формула «перемога – перемога» (власна перемога – перемога опонента).

1.5. Особистість і структура її психічних властивостей.

Особистість— це насамперед суб'єкт певних соціальних відносин свідомої діяльності, людина, яка має соціальні і психологічні особливості. У психологічній літературі є різні визначення поняття «особистість». Деякі з них: особистість— суб'єкт суспільної поведінки і комунікацій (Б.Г. Ананьєв); особистість— це індивід, який визначає свою активну позицію щодо всього оточуючого: до праці, соціального ладу, боротьби мас, задач колективу, долі іншої людини (Є.П. Кряжев); поняття особистості позначає людського індивіда як члена суспільства, узагальнює інтегровані в ньому соціально значущі риси (І. С. Кон); особистість— людина як суспільний індивідуум, суб'єкт пізнання та об'єктивного перетворення світу, розумна істота, яка володіє мовою і виявляє здатність до трудової діяльності (А.В. Петровський); особистість— людина як носій свідомості (К.К. Платонов).

Коли характеризують якусь людину, то говорять про неї або як про особистість, або як про індивіда, або як про індивідуальність. У психології ці поняття розрізняються. Вихідним є поняття «людина». **Людина - це насамперед біологічна істота**, яка наділена на відміну від інших тварин свідомістю й мовою, здатністю працювати, оцінювати навколишній світ і активно його перетворювати. З іншого боку, людина - істота соціальна. Це найсуттєвіша ознака людини, оскільки суспільне життя і відносини, колективна трудова діяльність змінили і підкорили собі її природну індивідуальність. Конкретну людину з усіма її характерними ознаками позначають поняттям **«індивід»**.

Неповторність, оригінальність особистості, сукупність тільки її притаманних своєрідних особливостей складають **індивідуальність** людини.

Поняття «особистість» більш вузьке ніж поняття «людина». Коли ми говоримо про особистість, ми виходимо з суспільної сутності і соціальних функцій індивіда.

Особистість - це не суто психологічне поняття, і вивчається вона всіма суспільними науками - філософією, соціологією, етикою, педагогікою та ін.

Особистість - це поняття, вироблене для відображення соціальної природи людини, розгляду її як індивіда, як суб'єкта соціокультурного життя, що розкривається в контекстах соціальних відносин, спілкування і предметної діяльності, соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Під **«особистістю»** розуміють стійку систему соціально значущих рис, що характеризують особу як члена того чи іншого суспільства або спільноти. Поняття «особистість» характеризує суспільну сутність людини, пов'язану із засвоєнням різноманітного виробничого і духовного досвіду суспільства.

Особистість – це біосоціальна істота, що має дві сторони: біологічну (живий організм) і соціальну (член суспільства). Одна з центральних проблем сучасної психології - це проблема співвідношення біологічної і соціальної в особистості людини. Не можна ігнорувати біологічні основи в особистості і обмежуватися лише соціальними особливостями. Результати численних досліджень закономірностей психічного розвитку людини дозволяють говорити про те, що початковою передумовою психічного розвитку індивіда є його **біологічний розвиток**. Розглядаючи проблему взаємодії і взаємовпливу біологічної і соціальної в психічному розвитку людини, виділяють три рівні організації людини: **рівень біологічної організації, соціальний рівень і рівень психічної організації.**

Можна говорити про психологічну структуру особистості, яка охоплює:

1) **темперамент** (психологічні властивості, що визначають динаміку її проявів у діяльності; система природних властивостей);

2) **характер** (психологічні властивості особистості, що визначають ставлення до соціального середовища; сукупність відносин і особливостей соціально набутої поведінки);

3) **спрямованість** (психологічні властивості особистості, що визначають активний характер відносин і дій людини; система потреб, інтересів та ідеалів);

4) **здібності** (психологічні властивості особистості, що є потенційними можливостями людини у виконанні діяльності; ступінь пристосованості до вимог певної діяльності).

2. Поняття темпераменту.

Темперамент (лат. - «належне співвідношення частин») - вроджена (біологічно зумовлена) і мало змінна властивість людської психіки, що визначає реакцію людини на інших людей та на обставини.

Темперамент становить основу розвитку характеру. З фізіологічної точки зору, темперамент - тип вищої нервової діяльності людини.

Вчені по різному давали визначення темпераменту:

1. Закономірне співвіднесення стійких особливостей індивіда, які характеризують різні сторони динаміки психічної діяльності» (В.А. Крутецький);

2. «Індивідуальна своєрідна, природно обумовлена сукупність динамічних проявів психіки» (Н. С. Лейтес);

3 Темперамент «Це «якість особистості, яка сформована на особистому досвіді людини на основі генетично обумовленого типу її нервової системи і в значній мірі визначає стиль її діяльності» (К. К. Платонов);

4.«Це динамічна характеристика психічної діяльності індивіда» (СЛ. Рубінштейн); 5. «Темперамент це сама загальна характеристика кожної окремої людини, сама основна характеристика її нервової системи, яка наносить той чи інший відбиток на всю діяльність, кожного окремого індивіда» (І.П. Павлов).

Під темпераментом давньогрецький лікар Гіппократ розумів і анатомо-фізіологічні, й індивідуальні психологічні особливості людини. Звідси згодом виникли й назви чотирьох типів темпераменту — сангвінік, холерик, меланхолік і флегматик, що збереглися також і дотепер. Ця концепція «чотирьох темпераментів» досі справляє великий вплив на літературу, мистецтво й науку.

Вчені віддавна звернули увагу на можливість поділу людей на декілька груп або типів темпераменту за індивідуальними особливостями реагування на різні життєві ситуації. Відомі три основні теорії пояснення суті темпераменту, з яких перші дві мають лише історичне значення.

Основоположником **першої (гуморальної)** теорії вважають давньогрецького лікаря Гіппократа (V ст. до н. е.). Гіппократ пов'язував стан організму із співвідношенням різних рідин, начебто наявних у тілі людини. Назви основних типів темпераменту походять від назв цих рідин і збереглися донині: **холеричний** (жовч), **сангвінічний** (кров), **меланхолічний** (чорна жовч), **флегматичний** (слиз). Але, незважаючи на правильний опис типів, Гіппократ не зміг дати їх наукове обґрунтування.

Другу (конституційну) теорію започаткував у XX ст. н. е. німецький психіатр Е. Кречмер. Кречмер вважав, що темперамент ближчий до біологічних чинників, але виявляється в динамічних властивостях характеру. Головною ідеєю цієї теорії є функціональна залежність темпераменту від будови (конституції) тіла. Е. Кречмер виділив чотири конституційні типи (**астеничний, атлетичний, пікнічний, дисплатичний**) і вважав, що кожному з них притаманний відповідний темперамент. За Е. Кречмером існують три основні типи будови людського тіла, які можливі не лише так би мовити, в «чистому вигляді», а й в різних комбінаціях між собою. Основні типи: **астеничний; атлетичний, пікнічний.**

Кожен із цих типів має вроджену схильність до певного психічного захворювання і типу темпераменту. Отже, Е. Кречмер вирізняв три типи темпераменту: **Шизотиміки** мають астенічну будову тіла, вони занурені в себе, замкнуті, погано пристосовані до оточення. Проявляють схильність до надмірних абстракцій. Шизотиміки схильні до захворювання шизофренією.

Циклотиміки мають пікнічну будову тіла. Вони комунікабельні, відкриті, реалістично дивляться на світ, характеризуються різкою зміною настрою. Схильні до циклотимії. **Іксотимікам** притаманна атлетична будова тіла. Вони мало вразливі, зациклюються на дрібницях, стримані у жестикуляції. Схильні до епілепсії.

Третій підхід до пояснення суті темпераменту пов'язаний з вченням І.П. Павлова про діяльність центральної нервової системи.

Неврологічна теорія І. П. Павлова визначає три основні властивості нервової системи: 1) силу процесу збудження і гальмування, що залежить від працездатності нервових клітин; 2) урівноваженість нервової системи, тобто ступінь відповідності сили збудження силі гальмування (їхній баланс); 3) рухливість нервових процесів, тобто швидкість зміни збудження гальмуванням і навпаки.

Ці властивості пов'язані з виконанням функції вчасного врівноважування нервової системи людини. І. П. Павлов установив, що темперамент залежить від сполучення властивостей нервової системи (від її типу). Вчений розглядав чотири основні типи нервової системи: 1) сильний, неуврівноважений (з перевагою сили процесу збудження); 2) сильний, урівноважений, рухливий; 3) сильний, урівноважений, інертний; 4) слабкий. Іншими словами, три властивості нервової системи в класифікації І. П. Павлова в різних сполученнях дали чотири типи вищої

нервової діяльності, що визначають чотири типи темпераменту: холеричний; сангвінічний; флегматичний; меланхолічний.

І.П. Павлов визначив чотири основні типи нервової системи:

- сильний, урівноважений, рухливий тип - сангвінік;
- сильний, урівноважений, інертний тип - флегматик;
- сильний, рухливий, неуврівноважений тип - холерик;
- слабкий, неуврівноважений, малорухливий тип - меланхолік.

Слід зазначити, що тип нервової системи — це поняття фізіологічне, а тип темпераменту — психологічне. Темперамент є динамічною характеристикою діяльності людини (що виявляється в активності та емоційності).

За І.П. Павловим, темперамент - це найголовніша характеристика нервової системи людини, яка так чи інакше позначається на всій діяльності кожного індивіда.

Усі типи темпераменту можна охарактеризувати за переліченими нижче **основними якостями**:

- **лабільність** - відображає швидкість виникнення та перебігу збудження і гальмування;
- **сензитивність** - це сила впливу, яка потрібна, щоб зумовити в людини реакцію;
- **реактивність** - сила емоційної реакції на зовнішні та внутрішні подразники;
- **активність** - тобто те, наскільки людина виявляє енергійність у житті й діяльності;

- **темп реакцій** - швидкість перебігу психічних процесів і реакцій;
- **пластичність** - гнучкість, ступінь здатності пристосування до нових умов;
- **ригідність** - інертність, негнучкість, нечутливість до зміни умов;
- **екстраверсія** - спрямованість особистості на навколишніх людей, предмети, події;
- **інтроверсія** - фіксація особистості на собі, на своїх переживаннях та думках, схильність до самоаналізу, замкненість;
- **емоційна збудливість** - сила впливу, потрібна для того, щоб спричинити емоційну реакцію.

Перелічені властивості стосовно типів темпераменту знаходяться у певних сполученнях, зв'язках. Їм притаманні певні психологічні характеристики.

Сангвінік. Знижена сензитивність. Висока реактивність і висока активність, урівноваженість. Пластичність. Екстравертованість. Підвищена емоційна збудливість. Прискорений темп реакцій.

Холерик. Знижена сензитивність. Висока реактивність і висока активність з перевагою реактивності. Ригідність. Екстравертованість. Підвищена емоційна збудливість. Прискорений темп реакцій.

Флегматик. Знижена сензитивність. Низька реактивність і висока активність. Ригідність. Інтровертованість. Знижена емоційна збудливість. Уповільнений темп реакції.

Меланхолік. Підвищена сензитивність. Невисокі реактивність і активність. Ригідність. Інтровертованість. Підвищена збудливість. Депресивний характер емоцій. Уповільнений темп реакцій.

Як правило в однієї людини поєднуються властивості різних типів, наприклад: холеричний меланхолік, меланхолійний флегматик та ін.

Сангвінік (живий тип) – сильний, врівноважений, рухливий. Швидко пристосовується до нових умов. Енергійний і працьовитий, швидко зосереджує увагу. Може тривалий час працювати і виконувати завдання навіть у несприятливих умовах, але при умові, що ця робота цікава, доступна і викликає емоційні враження. Сангвініки мають хороші організаторські здібності, легко вступають в контакт, швидко сходяться з людьми, налагоджують гарні відносини, легко спілкуються. Почуття і настрої в них мінливі. Порівняно легко переживають невдачі і неприємності. В разі відсутності серйозних цілей, глибоких думок, творчої діяльності у сангвініків формується поверховість і несталість.

Флегматик (спокійний тип) – сильний, врівноважений, інертний. У більшості випадків флегматик рівний і спокійний, рідко виходить із себе. Навіть зазнавши неприємностей – залишається спокійним. Працьовитий, витриманий. В роботі виявляє ґрунтовність, продуманість, настирливість. Спокійно, повільно рухається і розмовляє. Не любить частих змін в будь-чому, надає перевагу звичному оточенню. Повільно зосереджує увагу. Повільність може заважати йому в роботі, особливо тоді, коли необхідно щось швидко зрозуміти, запам'ятати, зробити. Але зате він запам'ятовує міцно і надовго. У

ставленні до людей сталий, спокійний, тактовний. В залежності від умов у флегматиків можуть розвинути позитивні риси: витримка, глибина думок; інших – в'ялість, байдужість, безвілля, лінощі.

Холерик (поривчастий тип) – сильний, рухливий, неврівноважений. Він характеризується сильним збудженням і менш сильним гальмуванням. Через це нестриманий, нетерплячий, дратівливий. Швидкий в рухах і діях, поривчастий. Психічні процеси протікають у нього швидко та інтенсивно. Із захопленням розпочинає справу, виявляє ініціативу, працює з натхненням, але запас енергії у нього швидко вичерпується. Особливо коли робота одноманітна і вимагає старанності, тоді піднесення та натхнення пропадає, настрої псується. Властиве холерику переважання збудження над гальмуванням виявляється у різкості, гарячковості, дратівливості, нестримності, які він виявляє у спілкуванні з людьми. Все це йому заважає об'єктивно оцінювати вчинки людей.

Меланхолік (уповільнений) – дуже важко переживає образу, міміка невиразна, голос тихий. Характеризується пониженою активністю. Невпевнений у собі, несміливий. Він швидко втомлюється, тривале і сильне напруження викликає втому і він, як правило, припиняє таку роботу. У звичайній і спокійній обстановці працює продуктивно. Емоції у нього виникають повільно і відрізняються великою глибиною. Важко переносить образи, хоча зовні це майже непомітно. Люди цього типу схильні до замкнутості, уникають спілкування з незнайомими людьми, сором'язливі. Меланхоліки часто характеризуються м'якістю, тактовністю, делікатністю.

Серед видатних людей зустрічалися люди з різними темпераментами: імператор Петро I, фізіолог академік І. П. Павлов – холерики; полководець, генералісимус О. В. Суворов і письменник, філософ О. І. Герцен – сангвініки; письменник М. В. Гоголь і композитор П. І. Чайковський – меланхоліки; полководець М. І. Кутузов і байкар І. А. Крилов – флегматики.

3. Поняття і структура характеру.

У повсякденному житті ми зустрічаємося з різними людьми, яких характеризуємо як добрих чи злих, товариських чи егоїстів, делікатних чи грубих, щедрих чи скупих тощо. Усі ці риси є рисами характеру людини.

Індивідуальні відмінності людей виявляються не тільки в темпераменті (даному від природи, від народження людині), а й у характері (який набувається соціально). Стосовно особистості слово «характер» позначає чітко виражені її особливості. Сам термін «характер» був вжитий філософом Теофрастом (Феофрастом), учнем Аристотеля (372–287 рр. до н. е.), який написав книгу про характер і запропонував характеристики та опис більше тридцяти його рис (боягузтво, лицемірство, честолобство, жадібність тощо).

З розвитком психології знання про характер збагачувалися.

Характер відображає індивідуальні особливості особистості і обумовлює її вчинки, стосунки з людьми, природою, зовнішнім світом.

Характером називають сукупність стійких індивідуальних особливостей особи, що складається і проявляється в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для індивіда способи поведінки.

Характер - це індивідуальне поєднання найбільш стійких, істотних особливостей особистості, які визначають ставлення:

- 1) до самого себе (міра вимогливості, критичності, самооцінка);
- 2) до інших людей (індивідуалізм або колективізм, егоїзм або альтруїзм, жорстокість або доброта, грубість або ввічливість тощо);
- 3) до дорученої справи (лінь або працьовитість, акуратність, відповідальність або безвідповідальність, організованість);
- 4) у характері відображаються вольові якості, (готовність долати перешкоди, душевний та фізичний біль, наполегливість, самостійність, рішучість, дисциплінованість).

У характері виявляється індивідуальність людини. У повсякденному житті існує думка, що характер властивий тільки деяким людям. У цьому разі під характером розуміють тільки позитивні риси людини, які виявляються в її енергійності, рішучості, наполегливості тощо, тобто про деяких людей говорять як "про людей з характером", при цьому їх протиставляють "слабохарактерним" і "безхарактерним". Але безхарактерність також є виявом особливостей характеру.

Головна особливість характеру як психічного феномену полягає в тому, що характер завжди проявляється в діяльності, ставленні людини до навколишньої дійсності і людей.

Структура характеру.

Д.І. Писарєв писав: "Характер загартовується працею, і хто ніколи не добував собі власною працею насущної їжі, той у більшій частині залишається назавжди слабкою, млявою і безхарактерною людиною". Як затверджував В. Гюго, "у кожного чоловіка три характери: той, котрий йому приписують; той, котрий він сам собі приписує; і, нарешті, той, котрий є в дійсності".

Характер не є випадковим набором рис – це завжди система вза-ємо зумовлених залежностей. **Характер є цілісною організацією, що називається структурою характеру.** Цінність структури характеру полягає в тому, що, знаючи одні риси, можна припускати, прогнозувати наявність (чи відсутність) інших.

У психологічній літературі розрізняють чотири системи властивостей характеру:

- 1) властивості, що відображають ставлення до окремих людей і колективу (доброта, злість, чуйність, вимогливість, принциповість, зарозумілість тощо);
- 2) властивості, що відображають ставлення до праці (працьовитість, лінощі, сумлінність, відповідальність та ін.);
- 3) властивості, що відображають ставлення до речей (акуратність, неохайність, недбалість тощо);
- 4) властивості, що відображають ставлення до самого себе (гордість, самолюбство, скромність, марнолюбство та ін.).

Структура характеру виявляється в закономірній залежності між окремими його рисами. Якщо людина боязка, є підстави припускати, що він не матиме ініціативності.

У структурі характеру виокремлюють такі його компоненти: **спрямованість; переконання; принциповість; розумові риси; емоції; волю; темперамент; повноту; цілісність; визначеність; силу.**

Спрямованість є провідною в структурі характеру особистості. Вона виявляється у вибіркового позитивному або негативному оцінному ставленні до вчинків і діяльності людей і самої себе.

Переконання - знання, ідеї, погляди, що є мотивами поведінки людини, стають рисами її характеру й визначають ставлення до дійсності, вчинки, поведінку. Переконання виявляються в принциповості, непідкупності та правдивості, вимогливості до себе.

Принциповість - одне з важливих особистісних якостей, що додають характеру діяльну спрямованість. Людина з твердими переконаннями здатна докласти максимум зусиль для досягнення мети, віддати, коли потрібно, своє життя заради суспільних справ. Безпринципним людям, кар'єристам ці риси характеру не властиві.

Розумові риси характеру виявляються в розсудливості, спостережливості, поміркованості.

Емоції стають підґрунтям таких рис характеру, як гарячковість, запальність, надмірна або вдавана співчутливість, всепрощення або брутальність, грубість, «товстошкірість», нечутливість до страждань інших, нездатність співпереживати. Моральні, естетичні, пізнавальні, практичні почуття завдяки мірі вираженості в них емоцій можуть виявлятися або в екзальтації, або в спокійному, поміркованому ставленні до явищ природи, мистецтва, вчинків людей.

Воля в структурі характеру зумовлює його силу, твердість.

Темперамент у структурі характеру є динамічною формою його прояву. Характер — це єдність типологічного і набутого за життя досвіду.

Повнота характеру — це всебічний розвиток основних його структурних компонентів: розумових, моральних, емоційно-вольових. Розсудливість вчинків такої людини завжди узгоджена з емоційною врівноваженістю та самовладанням.

Характерологічні особливості необхідно враховувати в юридичній практиці. Знання рис характеру дає змогу визначати оптимальні прийоми проведення вербальних слідчих (судових) дій, діагностувати особистість і обрання нею можливої поведінки.

Особливості характеру мають важливе значення при визначенні професійної придатності людини, створенні мікроколективів (наприклад, слідчо-оперативної групи чи бригади, колегії суддів тощо). Виконання юридичної діяльності вимагає від людини відповідності високим моральним основам, хоча це не завжди так.

4. Поняття здібностей та закономірності формування.

Дуже часто, коли ми намагаємося пояснити, чому люди, що опинилися в однакових або майже однакових умовах, досягають різних успіхів, ми

звертаємося до поняття **здібностей**, вважаючи, що різницю в успіхах людей можна пояснити саме цим.

Слово «здібності» має дуже широке застосування у всіляких областях практики. **Звичайно під здібностями розуміють такі індивідуальні особливості, які є умовами успішного виконання який-небудь однієї або декількох видів діяльності.** Тобто, якщо потреби й мотиви характеризують спрямованість особистості, то здібності характеризують успішність її діяльності.

Якщо підсумувати всілякі варіанти існуючих у цей час підходів до дослідження здібностей, то їх можна звести до трьох основних типів.

1) Під здібностями розуміють сукупність усіляких психічних процесів і станів. Це найбільш широке й саме старе тлумачення терміну «здібності».

2) З погляду другого підходу під здібностями розуміють високий рівень розвитку загальних і спеціальних знань, умінь і навичок, що забезпечують успішне виконання людиною різних видів діяльності. Дане визначення з'явилося й було прийнято в психології ХУІІІ – ХІХ ст. і досить часто зустрічається в цей час.

3) Третій підхід заснований на твердженні про те, що здібності – це те, що не зводиться до знань, умінь і навичок, але забезпечує їхнє швидке придбання, закріплення й ефективне використання на практиці.

Здібності - це стійкі індивідуально-психічні властивості людини, які виражають його готовність до оволодіння певними видами діяльності й до їхнього успішного здійснення

Найбільший внесок у розвиток експериментальних досліджень здібностей вніс відомий росіянин учений Б.М. Теплов. Він виділив три основні ознаки здібностей.

1) Під здібностями розуміються індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої. Усі люди здатні до прямоходіння й освоєнню мови, однак до стосовно здібностей ці функції не відносяться: перша – через не психологічність, а друга – через спільність.

2) Здібностями називають не всякі взагалі індивідуальні особливості, а лише такі, які мають відношення до успішності виконання якої-небудь діяльності. Таким чином, у здібності не попа-дають властивості темпераменту або характеру, хоча вони є й індивідуальними й психологічними. Наприклад, такі властивості, як дратівливість або конфліктність, хоча і є індивідуально-психологічними особливостями особистості, не є здібностями, тому що вони необов'язкові для успішного виконання діяльності. З іншого боку, ми вважаємо здібностями такі індивідуально-психологічні особливості, як абсолютний слух або зорово-моторна координація, тому що вони необхідні для успішності музичної й спортивної діяльності відповідно.

3) Поняття «здібності» не зводиться до тих знань, навичок і вмінь, які вже вироблені в даної людини.

У повсякденній практиці поняття «здібності» і «навички» часто ототожнюють, що приводить до помилкових висновків, особливо в педагогічній практиці.

Незважаючи на те, що здібності не зводяться до знань, умінь і навичкам, це не означає, що вони ніяк не зв'язані зі знаннями й уміннями.

Від здібностей залежать легкість і швидкість придбання знань, умінь і навичок. Придбання ж цих знань, умінь і навичок, у свою чергу, сприяє подальшому розвитку здібностей.

Два провідні фактори розвитку здібностей: це спадковість (у формі задатків) та вплив соціального середовища (через навчання та виховання).

В психологічній літературі зазначається, що існують найбільш сприятливі, оптимальні строки в розвитку і становленні окремих здібностей.

Цікавими є спостереження канадського вченого Генрі Лемана, який працював над цією проблемою приблизно 20 років. На його думку, у поетів цей вік визначається між 26 і 30 роками, у лікарів – 33–34, у художників – 30–35, а у письменників – 40–44 роками. Обдарованість може привести до раннього розвитку здібностей. Так, музичні здібності Вольфганга Амадея Моцарта, Франца Йозефа Гайдна, М. А. Римського-Корсакова виявилися в 4 роки; творчі здібності І. Ю. Рєпіна – в 4–5 років, у Санті Рафаеля – у 8 років; О. С. Пушкін почав писати вірші в 9 років.

Здібності згідно класифікації підрозділяються на природні і специфічно людські. **Специфічно людські** мають соціально-історичне походження. Вони поділяються на загальні та спеціальні.

Під **загальними здібностями** розуміється така система індивідуально-волевих властивостей особистості, яка забезпечує відносну легкість і продуктивність в оволодінні знаннями і здійсненні різних видів діяльності.

Під **спеціальними здібностями** розуміють таку систему властивостей особистості, яка допомагає досягти високих результатів у якій-небудь спеціальній області діяльності, наприклад літературної, образотворчої, музичної, сценічної і т. п.

До спеціальних здібностей слід віднести і здібності до практичної діяльності, а саме: конструктивно-технічні, організаторські, педагогічні та інші здібності.

Є два рівні розвитку здібностей: 1) **репродуктивний** – відображає високе вміння засвоювати знання, опановувати діяльність і виконувати її за зразком; 2) **творчий** – вміння створювати нове, оригінальне, творче.

До загальних здібностей, необхідних для успіху майже у всіх видах діяльності, відносять **інтелект, креативність і психомоторні якості особистості**.

Спроби психологів виміряти розумові здібності привели до розробки поняття «інтелект».

Інтелект (від лат. розуміння, пізнання) – у широкому змісті – розумові здатності людини, сукупність усіх пізнавальних процесів; у більш вузькому

змісті – розум, мислення. У структурі інтелекту провідними компонентами є мислення, пам'ять і здатність до розумної поведінки в проблемних ситуаціях.

Однією зі сторін загальних здібностей людини виділили психомоторику.

Психомоторні здатності ділять на дві групи: а) якості фізичного розвитку й б) властиво психомоторні якості.

До якостей фізичного розвитку відносять наступні: статичну й динамічну силу, вибухову силу, загальну й динамічну гнучкість, спритність, витривалість і рівновага.

До властиво психомоторних якостей відносять:

- тонку регуляцію рухів – здатність виконувати точні рухи при участі в них більших м'язових груп;
- координацію рухів;
- диференціацію реакцій – здатність швидко вибрати й здійснювати певні рухи, що мають різну просторову орієнтацію;
- швидкість реакцій;
- швидкість руху руки;
- швидкість рухів у лучезапясному суглобі (теппінг);
- спостереження;
- вправність рук;
- спритність пальців;
- стійкість руки.

Для розвитку здібностей необхідні будь-які задатки.

Під задатками розуміються анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, що становлять природну основу розвитку здібностей.

Наступним рівнем розвитку здібностей є обдарованість. **Обдарованістю** називається своєрідна комбінація здібностей, яка забезпечує людині можливість успішного виконання якої-небудь діяльності. Необхідно підкреслити, що від обдарованості залежить не успішне виконання діяльності, *а тільки можливість такого успішного виконання.*

Характеризуючи здібності людини, часто виділяють такий рівень їх розвитку, як **майстерність**, тобто досконалість у конкретному виді діяльності.

Високий рівень у розвитку здібностей називають талантом. **Талант** — це сполучення здібностей, що дає змогу людині успішно і оригінально виконувати будь-яку діяльність. **Під талантом розуміють високий рівень розвитку спеціальних здібностей.** Результати діяльності талановитої людини вирізняються принциповою новизною.

Вищий рівень розвитку здібностей називають **геніальністю**. Про геніальність говорять, коли творчі досягнення людини становлять цілу епоху в житті суспільства, у розвитку культури. Геніальних людей дуже мало. Прийнято вважати, що за всю п'ятитисячну історію розвитку цивілізації їх було не більш 400 людей.

Тільки геній прокладає такі нові шляхи, якими йдуть послідовники і просувають людство вперед. До таких учених належать Леонардо да Вінчі, Ісаак Ньютон, Д. І. Менделєєв, Альберт Ейнштейн та ін. Виділяють два типи

геніїв: 1) генії, які опромінюють велич відкриття; 2) генії-волевики. Водночас потрібно зазначити, що без праці не може бути справжньої геніальності.